

Η οντολογία του κοινωνικού είναι

Οι κατηγορίες είναι μορφές του είναι, χαρακτηριστικές της ύπαρξης
Μαρξ

1. Μεθοδολογική εισαγωγή

Η απόπειρα σύνοψης της οντολογίας του Μαρξ, με τη θεωρητική έννοια, οδηγεί σε μια κάπως παράδοξη κατάσταση. Από τη μια, πρέπει να γίνει ξεκάθαρο σε όλους τους αμερόληπτους αναγνώστες του Μαρξ ότι όλα τα παραθέματά του, όταν κατανοούνται σωστά και χωρίς τις προκαταλήψεις του συρμού, είναι παραθέματα που, σε τελευταία ανάλυση, στοχεύουν σε κάτι που υπάρχει, δηλαδή, για την ακρίβεια, είναι οντολογικά ερωτήματα. Από την άλλη, όμως, δεν συναντάμε στον Μαρξ μια ανεξάρτητη ανάλυση των οντολογικών προβλημάτων. Ο Μαρξ δεν επεχείρησε ποτέ ένα συστηματικό ή συστηματοποιημένο ορισμό σε σχέση με την ιδιαίτερη θέση στη σκέψη, τη διαφορά τους από την επιστημολογία, τη λογική κ.λπ. Η κατάσταση αυτή, με τις δυο συνδεδεμένες πλευρές, σχετίζεται αναμφίβολα με το αποφασιστικό σημείο εκκίνησης του Μαρξ στην εγγεληνή φιλοσοφία, ακόμα κι αν αυτή ήταν εξαιρεώς κριτική. Όπως ήδη εξετάσαμε, υπάρχει στον Χέγκελ μια σαφής ενότητα μεταξύ οντολογίας, λογικής και επιστημολογίας, που είναι η απόρροια της συστημικής φύσης της φιλοσοφίας του.

Η έννοια της διαλεκτικής, κατά τον Χέγκελ, από την ίδια της τη φύση, ενώνει αμέσως τα τρία αυτά πεδία, και με τρόπο που οδηγεί στη συγχώνευση του ενός μέσα στο άλλο. Έτσι, είναι απόλυτα φυσικό που ο νεαρός Μαρξ, στα πρώτα γραπτά του, όπου ήταν επηρεασμένος από τον Χέγκελ, δεν μπορούσε να διατυπώσει άμεσα και συνειδητά καμία οντολογική θέση. Η αρνητική αυτή τάση ισχυροποιήθηκε πιθανόν από το διαφορούμενο του αντικειμενικού ιδεαλισμού του Χέγκελ, το οποίο ήρθε στο φως πολύ αργότερα, κυρίως από τον Ένγκελς και τον Λένιν. Ειδικότερα, ενώ τόσο ο Μαρξ όσο και ο Ένγκελς, στη συνειδητή προσπάθειά τους να διαφοροποιηθούν από τον Χέγκελ, συγκέντρωσαν την προσοχή τους, και πολύ σωστά, στην ολοφάνερη και αποκλειστική αντίθεση μεταξύ του ιδεαλισμού του Χέγκελ και του δικού τους νέου υλισμού, σε επίπεδο πολεμικής αλλά και στην πραγματική παρουσίασή του, αργότερα, επέμεναν ιδιαίτερα στις εν τέλει υλιστικές τάσεις που ήταν ήδη

λανθάνουσες στον αντικειμενικό ιδεαλισμό. Έτσι, ο Ένγκελς γράφει, στο έργο του Λού-ντβιχ Φόιερμπαχ, για «[ιδεαλιστικά] αναποδογυρισμένο υλισμό του Χέγκελ»¹ και ο Λένιν για τις προσεγγίσεις του υλισμού στη Λογική του Χέγκελ². Πρέπει επίσης φυσικά να τονιστεί ότι ο ίδιος ο Μαρξ, ακόμα και στην οξύτερη διαμάχη του με τους αριστερούς εγγελιανούς, όπως ο Μπρόννο Μπάουερ [Bruno Bauer] και ο Μαξ Στίρνερ [Max Stirner], δεν ταύτισε ποτέ τον ιδεαλισμό τους με αυτόν του Χέγκελ.

Το αποφασιστικό σημείο που αντιπροσωπεύει ο Φόιερμπαχ στη διαδικασία ανατροπής της εγγελιανής φιλοσοφίας έχει αναμφισβήτητα οντολογικό χαρακτήρα, καθώς για πρώτη φορά στην ιστορία της γερμανικής σκέψης ο Φόιερμπαχ ήταν αυτός που αντιτάχθηκε ανοιχτά κατά του ιδεαλισμού και του υλισμού σε μεγάλη κλίμακα και με βαθύ αντίκτυπο. Ακόμα και η αδυναμία στην τοποθέτησή του, που φάνηκε αργότερα, δηλαδή ο περιορισμός του στην αφηρημένη σχέση μεταξύ θεού και ανθρώπου, συνέβαλε στο να θέσει το θέμα της οντολογίας στη συνείδηση με τρόπο αποφασιστικό και ξεκάθαρο. Ο αντίκτυπός του είναι προφανής στην περίπτωση του νεαρού Ένγκελς, ο οποίος, στις απαρχές του κινήματος της «Νέας Γερμανίας», που έχει ασαφή φιλοσοφική ταυτότητα, εξελίχθηκε σε αριστερό εγγελιανό. Φαίνεται, λοιπόν, στην περίπτωση αυτή, πόσο ριζοσπαστικός ήταν ο αντίκτυπος της νέας οντολογικής κατεύθυνσης που προήλθε από τον Φόιερμπαχ [Feuerbach]. Το γεγονός ότι μακροπρόθεσμα δεν προέκυψε τίποτα εκτός από μια χλομή εκδοχή του υλισμού του 18ου αιώνα, με την εξαίρεση του Γκότφριντ Κέλερ [Gottfried Keller] και των ρώσων δημοκρατών επαναστατών, δεν αναιρεί σε τίποτα την ένταση αυτού του νέου ξεκινήματος. Στον Μαρξ, όμως, δεν υπάρχουν πολλά σημάδια μιας τέτοιας αναταραχής. Δείχνει στα γραπτά του ότι αναγνωρίζει πως ο Φόιερμπαχ είναι θετικός και κατανοητός, αλλά αυτό παραμένει πάντα κριτικό και απαιτεί μια περαιτέρω κριτική ανάλυση. Αυτό φαίνεται καθαρά στις επιστολές της πρώτης περιόδου (από το 1841 κιόλας) και, αργότερα, στο μέσο του αγώνα κατά του εγγελιανού ιδεαλισμού, διατυπώνεται σαφέστατα στη *Γερμανική Ιδεολογία*: «Στο μέτρο που ο Φόιερμπαχ είναι υλιστής, δεν ασχολείται με την ιστορία και, στο μέτρο που ασχολείται με την ιστορία, δεν είναι υλιστής»³. Η κρίση του Μαρξ για τον Φόιερμπαχ έχει, λοιπόν, δυο όψεις: την αναγνώριση της ιδεολογικής στροφής του ως τη μόνη σοβαρή φιλοσοφική πράξη εκείνης της περιόδου και, ταυτόχρονα, την οριοθέτησή της, ότι δηλαδή ο γερμανικός υλισμός του Φόιερμπαχ αγνόησε εντελώς το πρόβλημα του κοινωνικού είναι. Αυτό δεν αποδεικνύει απλώς τη φιλοσοφική διαύγεια και την καθολικότητα του Μαρξ. Διαφωτίζει, επίσης, την προηγούμενη πορεία του και την κεντρική θέση που έχουν σ' αυτή τα οντολογικά προβλήματα του κοινωνικού είναι.

Μια ματιά στη διδακτορική διατριβή του Μαρξ είναι διαφωτιστική στο θέμα αυτό. Στο πλαίσιο αυτό, ο Μαρξ μιλάει για τη λογική και επιστημολογική κριτική του Καντ για την οντολογική απόδειξη της ύπαρξης του θεού και αντιτίθεται σ' αυτή: «Οι αποδείξεις για την ύπαρξη του θεού δεν είναι παρά ρηχές ταυτολογίες. Για παράδειγμα, η οντολογική απόδειξη. Σημαίνει απλώς: "αυτό που εννοώ για τον εαυτό μου με πραγματικό τρόπο [realiter] είναι μια πραγματική έννοια για μένα", κάτι που επιδρά πάνω μου. Με την έννοια αυτή, όλοι οι θεοί, και οι παγανιστικοί και οι χριστιανικοί, έχουν πραγματική υπόσταση. Δεν βασιλέυει ο αρχαίος Μολώχ; Δεν είχε ο δελφικός Απόλλωνας δύναμη στην καθημερινή ζωή των αρχαίων ελλήνων; Η κριτική του Καντ δεν προσφέρει τίποτα πάνω σε αυτό το θέμα. Αν

κάποιος φαντάζεται ότι έχει εκατό τάλερ, αν η έννοια αυτή δεν του είναι αυθαίρετη και υποκειμενική, αν πιστεύει σε αυτή, τότε τα εκατό φανταστικά τάλερ έχουν την ίδια αξία όσο και τα εκατό πραγματικά. Για παράδειγμα, θα συνάψει χρέη βάσει της δύναμης της φαντασίας του, η φαντασία του θα δουλέψει με τον τρόπο που όλη η ανθρωπότητα συνάψει χρέη με τους θεούς της»⁴.

Συναντάμε εδώ κάποια από τα σημαντικότερα στοιχεία της σκέψης του Μαρξ. Έχει μεγάλη σημασία το γεγονός ότι η κοινωνική πραγματικότητα θεωρείται το τελικό κριτήριο για την κοινωνική ύπαρξη ή μη ύπαρξη ενός φαινομένου, κάτι που αποκαλύπτει μια πλατιά και βαθιά προβληματική, την οποία ο νεαρός Μαρξ δεν μπορούσε ακόμα να διαχειριστεί οντολογικά. Γιατί το γενικό πνεύμα της διατριβής του οδηγεί, από μια πλευρά, στο συμπέρασμα ότι δεν επιτρέπεται η ύπαρξη κανενός είδους θεού. Από την άλλη πλευρά, η πραγματική ιστορική αποτελεσματικότητα ορισμένων ιδεών περί θεού θα έπρεπε να οδηγήσει στο να έχουν οι θεοί κάποια κοινωνική υπόσταση. Με τον τρόπο αυτό, ο Μαρξ θέτει ένα πρόβλημα το οποίο αργότερα θα παίξει σημαντικό ρόλο για τον ίδιο, όταν θα έχει γίνει ήδη οικονομολόγος και υλιστής: δηλαδή την πρακτική κοινωνική λειτουργία ορισμένων μορφών της συνείδησης, ανεξάρτητα από το αν είναι αληθινές ή ψευδείς κατά μια γενική οντολογική έννοια. Οι ιδέες αυτές, που είναι σημαντικές για τη μετέπειτα εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ, αναπτύσσονται με ενδιαφέροντα τρόπο στην κριτική του κατά του Καντ. Ο Καντ επέκρινε τη δήθεν οντολογική απόδειξη βάσει της λογικής και της επιστημολογίας, στο μέτρο που απέρριψε κάθε αναγκαία σύνδεση μεταξύ ιδέας και πραγματικότητας και που αρνήθηκε εντελώς ότι το περιεχόμενο είχε κάποιο σχετικό οντολογικό χαρακτήρα. Ο νεαρός Μαρξ το αμφισβήτησε –και πάλι στο όνομα της οντολογικής ειδopoιούς διαφοράς της κοινωνικής υπόστασης– και με έξυπνο τρόπο καταδεικνύει πως, κάτω από ορισμένες συνθήκες, εκατό φανταστικά τάλερ μπορούν κάλλιστα να αποκτήσουν μια σχετική με αυτές κοινωνική υπόσταση. (Στην κατοπινή οικονομολογία του Μαρξ, η διαλεκτική μεταξύ ιδεατού και πραγματικού χρήματος εμφανίζεται ως ένα σημαντικό στοιχείο στη σχέση μεταξύ του χρήματος ως μέσου κυκλοφορίας και της λειτουργίας του ως μέσου πληρωμής).

Είδαμε ήδη, εξετάζοντας τον Χέγκελ, πώς ο Μαρξ, στο όνομα της συγκεκριμένης οντολογικής διαφοράς των κοινωνικών μορφών, απαιτούσε τη συγκεκριμένη οντολογική διερεύνησή τους και πώς απέρριπτε τη μέθοδο του Χέγκελ που παρουσίαζε σχέσεις αυτού του είδους με βάση λογικά σχέδια. Αυτό δείχνει καθαρά, στην πορεία της εξέλιξης του νεαρού Μαρξ, μια τάση προς αυξανόμενη συγκεκριμενοποίηση μορφών, σχέσεων κ.λπ., της κοινωνικής υπόστασης, που πραγματοποιήσε καμπή ακριβώς στις οικονομικές του μελέτες. Οι τάσεις αυτές βρίσκουν την πρώτη επαρκή τους έκφραση στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, καθώς δεν αποτελεί τη λιγότερο σημαντική πλευρά των κειμένων αυτών το ότι, για πρώτη φορά στην ιστορία της φιλοσοφίας, η κατηγορία των οικονομικών εμφανίζεται σαν αυτή της παραγωγής και αναπαραγωγής της ανθρώπινης ζωής και έτσι επιτρέπεται την οντολογική απεικόνιση της κοινωνικής υπόστασης σε υλιστική βάση. Παρ' όλα αυτά, το ότι το κέντρο της οντολογίας του Μαρξ είναι οικονομικό με τίποτα δεν σημαίνει ότι η κοσμοθεωρία του είναι «οικονομιστική». (Η θεώρηση αυτή εμφανίζεται στους επιγόνους του Μαρξ, που είχαν χάσει κάθε επαφή με τη φιλοσοφική μέθοδο του Μαρξ, και αυτό συνέβαλε πολύ στο να διαστρεβλωθεί και να εκτεθεί ο μαρξισμός φιλοσοφικά). Η φιλοσοφική

εξέλιξη του Μαρξ προς τον υλισμό κορυφώθηκε με τη στροφή προς την οικονομία. Είναι αδύνατον να ισχυριστούμε χωρίς αμφιβολία εάν και σε ποια έκταση έπαιξε ο Φόιερμπαχ σημαντικό ρόλο σε αυτό, παρότι ο Μαρξ συμφώνησε αμέσως, κατ' αρχήν, με τις οντολογικές και αντιθρησκευτικές απόψεις του Φόιερμπαχ, που ήταν επηρεασμένες από τη φυσιοκρατική φιλοσοφία. Είναι πάντως σίγουρο ότι και σε αυτόν τον τομέα ο Μαρξ έκανε σύντομα κριτική και προχώρησε πέρα από τον Φόιερμπαχ: στη φυσιοκρατική φιλοσοφία είχε πάντα ξεκάθαρη θέση κατά του παραδοσιακού διαχωρισμού μεταξύ φύσης και κοινωνίας, που ο Φόιερμπαχ δεν είχε ξεπεράσει, και θεωρούσε πάντα το πρόβλημα της φύσης κυρίως από την άποψη της αλληλεπίδρασής της με την κοινωνία. Έτσι, η αντίθεση με τον Χέγκελ είναι ακόμα μεγαλύτερη στον Μαρξ απ' ό,τι στον ίδιο τον Φόιερμπαχ. Ο Μαρξ μόνο αναγνωρίζει μια μοναδική επιστήμη, την ιστορία, που ασχολείται τόσο με τη φύση όσο και με τον κόσμο των ανθρώπων⁵. Στο θέμα της θρησκείας, δεν ικανοποιείται με την αφηρημένη και θεωρησιακή σχέση μεταξύ ανθρώπου και θεού και αντιπαραθέτει στην ωμή, αν και εμπνευσμένη από τον υλισμό, οντολογία του Φόιερμπαχ την απαίτηση μιας συγκεκριμένης και υλιστικής ανάλυσης όλων των σχέσεων της ανθρώπινης ζωής και, ειδικότερα, της κοινωνίας και της ιστορίας. Αυτό ρίχνει ένα εντελώς καινούριο οντολογικό φως στο πρόβλημα της φύσης.

Εφόσον ο Μαρξ κατέστησε κεντρικό θέμα την παραγωγή και την αναπαραγωγή της ανθρώπινης ζωής, ο ίδιος ο άνθρωπος, όπως και όλα του τα αντικείμενα, οι καταστάσεις, οι σχέσεις κ.λπ., αποκτά διπλό προσδιορισμό, μιας ανυπέρβλητης φυσικής βάσης και του διαρκούς κοινωνικού μετασχηματισμού της. Όπως σε όλο το έργο του Μαρξ, η εργασία είναι εδώ η κεντρική κατηγορία, όπου όλοι οι άλλοι προσδιορισμοί εμφανίζονται ήδη εν σπέρματι: «Στο μέτρο που η εργασία είναι δημιουργός χρηστικής αξίας, είναι χρήσιμη εργασία, είναι απαραίτητη κατάσταση, ανεξάρτητη από όλες τις μορφές της κοινωνίας, για την ύπαρξη του ανθρώπινου είδους. Είναι μια αιώνια αναγκαιότητα που έχει επιβληθεί από τη φύση, χωρίς την οποία δεν μπορεί να υπάρξει υλική ανταλλαγή μεταξύ του ανθρώπου και της φύσης και, συνεπώς, ούτε ζωή»⁶. Η εργασία επιφέρει ένα διπλό μετασχηματισμό. Από τη μια πλευρά, ο ίδιος ο εργαζόμενος άνθρωπος μεταβάλλεται από την εργασία του. Εργαζόμενος πάνω στην εξωτερική φύση, αλλάζει και τη δική του, «αναπτύσσει τις δυνάμεις του που ήταν σε λήθαργο και τις υποχρεώνει να δράσουν υπακούοντάς τον». Από την άλλη, τα φυσικά αντικείμενα και οι φυσικές δυνάμεις μετατρέπονται σε μέσα και αντικείμενα εργασίας, πρώτες ύλες κ.λπ. Ο εργάτης «χρησιμοποιεί τις μηχανικές, φυσικές και χημικές ιδιότητες ορισμένων υλών, ώστε να φτιάξει άλλες ύλες χρήσιμες για τους σκοπούς του». Εδώ, τα φυσικά αντικείμενα παραμένουν αυτό που ήταν στη φύση, όσον αφορά τις ιδιότητες, σχέσεις, καταστάσεις κ.λπ., υπάρχουν ανεξάρτητα από την ανθρώπινη συνείδηση και μπορούν να γίνουν χρήσιμα μόνο με τη σωστή αναγνώριση των παραπάνω, που τίθενται σε εφαρμογή από την εργασία. Όμως, το «γίνονται χρήσιμα» είναι μια τελεολογική διαδικασία. «Στο τέλος κάθε εργασιακής διαδικασίας, έχουμε το αποτέλεσμα που ήδη υπήρχε στη φαντασία του εργάτη στην αρχή. Ο εργάτης όχι μόνο επηρεάζει τη μετατροπή της μορφής στο υλικό πάνω στο οποίο δουλεύει, αλλά συνειδητοποιεί μια δική του επιδίωξη που καθορίζει το *modus operandi* του και στην οποία πρέπει να υποτάξει τη θέλησή του»⁷. Θα ασχοληθούμε με την οντολογική σημασία της τελεολογίας στην εργασία σε ειδικό

κεφάλαιο, στο δεύτερο μέρος του βιβλίου αυτού. Προς το παρόν, θα περιοριστούμε στο χαρακτηρισμό του σημείου εκκίνησης της οντολογίας για το κοινωνικό είναι από τον Μαρξ στα πιο γενικά χαρακτηριστικά της.

Τα παρακάτω στοιχεία πρέπει να τονιστούν ιδιαίτερα. Πάνω από όλα, το κοινωνικό είναι προϋποθέτει γενικά και για κάθε ιδιαίτερη διαδικασία την ύπαρξη ανόργανης και οργανικής φύσης. Το κοινωνικό είναι δεν μπορεί να εννοηθεί ως ανεξάρτητο από το φυσικό είναι και ως το αποκλειστικό του αντίθετο, όπως πολλοί αστοί φιλόσοφοι θεωρούν όσον αφορά την επονομαζόμενη «πνευματική σφαίρα». Η οντολογία του κοινωνικού είναι του Μαρξ αποκλείει κατηγορηματικά μια απλή, κοινότοπη μεταφορά των νόμων της φύσης στην κοινωνία, όπως ήταν, για παράδειγμα, του συρμού στην εποχή του «κοινωνικού δαρβινισμού». Οι αντικειμενικές μορφές του κοινωνικού είναι προέρχονται από ένα φυσικό είναι κατά τη διάρκεια και ανάπτυξη της κοινωνικής πρακτικής και γίνονται όλο και πιο ανοιχτά κοινωνικές. Η ανάπτυξη αυτή έχει σίγουρα μια διαλεκτική διαδικασία, που αρχίζει με ένα άλμα, με το τελεολογικό πρόταγμα (*Setzung*) στην εργασία, για το οποίο δεν υπάρχει αναλογία στη φύση. Το οντολογικό αυτό άλμα δεν ακυρώνεται από το γεγονός ότι συνεπάγεται στην πραγματικότητα μια πολύ μακρά διαδικασία, με αναριθμητές μεταβατικές μορφές. Με το τελεολογικό πρόταγμα (*Setzung*) στην εργασία, το ίδιο το κοινωνικό είναι είναι εκεί παρόν. Η ιστορική διαδικασία της ανάπτυξης του συνεπάγεται τη σημαντικότερη μετατροπή από το «εν εαυτώ» στο «δι' εαυτόν», κι έτσι η τάση υπερπήδησης των απλών φυσικών μορφών και περιεχομένων του γίνεται από μορφές και περιεχόμενα που είναι ακόμα πιο καθαρά και, ειδικότερα, κοινωνικά.

Το τελεολογικό πρόταγμα (*Setzung*), ως μορφή υλικής μετατροπής της υλικής πραγματικότητας, παραμένει βασικά κάτι νέο από οντολογική άποψη. Γενετικά, βέβαια, η ύπαρξη του πρέπει να εξηγηθεί από τις μεταβατικές μορφές του. Αυτές όμως μπορούν να δώσουν μια σωστή οντολογική ερμηνεία, μόνο αν το αποτέλεσμα τους, η εργασία με την πραγματική έννοια του όρου, γίνει αντιληπτή σωστά με την οντολογική της σημασία και αν γίνει προσπάθεια να κατανοηθεί η γενετική αυτή διαδικασία, η οποία αυτή καθαυτή δεν είναι καθόλου τελεολογική υπό όρους αποτελέσματος. Αυτό δεν ισχύει μόνο για τη βασική αυτή σχέση. Ο Μαρξ υπογραμμίζει συνεπώς αυτό τον τρόπο θεώρησης των πραγμάτων ως μια γενική μέθοδο για την κοινωνία:

«Η αστική κοινωνία είναι η πιο αναπτυγμένη και η πιο σύνθετη ιστορική οργάνωση παραγωγής. Οι κατηγορίες που εκφράζουν τις σχέσεις της, η κατανόηση της δομής της, επιτρέπουν επίσης μια θεώρηση της δομής και των σχέσεων παραγωγής όλων των κοινωνικών σχηματισμών που έχουν εκλείψει, από τα ερείπια των οποίων έχει πάρει στοιχεία για να χτιστεί. Μέρος τους, που δεν έχει ακόμα κατακτηθεί, το φέρει μέσα της, όπως και απλά ίχνη χαρακτηριστικών απέκτησαν ιδιαίτερη σημασία μέσα της κ.λπ. Η ανατομία του ανθρώπου αποτελεί κλειδί για την ανατομία του πιθήκου. Η δυνατότητα μιας ανώτερης εξέλιξης στα υποδεέστερα είδη ζώων μπορεί να κατανοηθεί μόνο αν η ανώτερη εξέλιξη είναι ήδη γνωστή. Έτσι, η αστική οικονομία αποτελεί κλειδί για την αρχαία κ.ο.κ.»⁸.

Ακριβώς μετά από αυτό το απόσπασμα, ο Μαρξ επικρίνει κάθε απόπειρα «επιστημονισμού», δηλαδή τη μεταφορά κατηγοριών από ένα πιο αναπτυγμένο στάδιο σε ένα πιο πρω-

τόγονο, πράγμα που αποτελεί μια απλή υπεράσπιση εναντίον προφανών και συχνών παρεξηγήσεων. Η ουσία σε αυτή τη μεθοδολογική θέση παραμένει ο ακριβής διαχωρισμός από το πραγματικό, ως μια διαδικασία που υπάρχει από μόνη της, από τους διάφορους τρόπους που γίνεται γνωστή. Όπως θα δούμε πιο λεπτομερώς στην κριτική του Μαρξ, η ιδεαλιστική ψευδαίσθηση του Χέγκελ προέρχεται ακριβώς από τη δυσκολία του να διαχωρίσει επαρκώς ανάμεσα στην οντολογική διαδικασία του είναι και της εξέλιξης και στην επιστημολογικά αναγκαία διαδικασία της κατανόησης, δηλαδή να δει την τελευταία ως υποκατάστατο της πρώτης και, μάλιστα, με ανώτερη οντολογική μορφή.

Αν γυρίσουμε, ύστερα από αυτή την αναγκαία παρέμβαση, στην οντολογική σχέση μεταξύ φύσης και κοινωνίας, θα δούμε ότι οι κατηγορίες και οι νόμοι της φύσης, οργανικής και ανόργανης, προσφέρουν μια βάση για κοινωνικές κατηγορίες που, σε τελική ανάλυση (με την έννοια της βασικής αλλοίωσης της ουσίας τους), είναι αναπόφευκτες. Μόνο βάσει μιας τουλάχιστον άμεσης γνώσης των πραγματικών ιδιοτήτων των πραγμάτων και των διαδικασιών είναι δυνατόν για το τελεολογικό πρόταγμα (*Seizung*) της εργασίας να εκπληρώσει τη μετασχηματιστική λειτουργία του. Το γεγονός ότι εντελώς καινούριες μορφές αντικειμενικότητας εμφανίζονται τώρα, για τις οποίες δεν υπάρχει αντιστοιχία στη φύση, δεν αλλάζει την κατάσταση. Ακόμα κι αν το φυσικό αντικείμενο φαίνεται να παραμένει άμεσα στη φυσική του υπόσταση, η λειτουργία του ως χρηστική αξία είναι ήδη κάτι ποιοτικά καινούριο σε σχέση με τη φύση, ενώ με τον αντικειμενικό κοινωνικό σχηματισμό της χρηστικής αξίας εμφανίζεται στην πορεία της κοινωνικής ανάπτυξης η ανταλλακτική αξία, στην οποία, αν την εξετάσουμε μεμονωμένα, οποιαδήποτε φυσική αντικειμενικότητα έχει εξαφανιστεί. Και όπως το θέτει ο Μαρξ, αποτελείται από «μη ουσιαστική πραγματικότητα»⁹. Σε κάποιο σημείο ο Μαρξ ειρωνεύεται ορισμένους οικονομολόγους – «προς το παρόν κανένας χημικός δεν ανακάλυψε ανταλλακτική αξία σε μαργαριτάρι ή σε διαμάντι»¹⁰. Από μια άλλη άποψη όμως, μια καθαρά κοινωνική αντικειμενικότητα αυτού του είδους, ακόμα κι αν είναι καλά επεξεργασμένη, προϋποθέτει πάντα κοινωνικά μετασχηματισμένες φυσικές αντικειμενικότητες (όχι ανταλλακτική αξία χωρίς χρηστική αξία κ.λπ.), έτσι ώστε, ενώ σίγουρα υπάρχουν κάποιες καθαρά κοινωνικές κατηγορίες και πράγματι το σύνολό τους αποτελεί την ιδιαιτερότητα του κοινωνικού είναι, το είναι αυτό δεν υψώνεται απλώς πάνω από το φυσικό είναι στη συγκεκριμένη υλική διαδικασία της γέννησής του, αλλά αναπαράγεται συνεχώς μέσα σε αυτό το πλαίσιο και δεν μπορεί ποτέ να αποχωριστεί εντελώς (με την οντολογική έννοια) από τη βάση του. Η φράση «ποτέ εντελώς» πρέπει να υπογραμμιστεί, γιατί η βασική τάση στον αυτοσχηματισμό του κοινωνικού είναι συνίσταται ακριβώς στο ότι καθαρά φυσικοί προσδιορισμοί αντικαθίστανται από οντολογικές μίξεις φυσικότητας και κοινωνικότητας (αρκεί το παράδειγμα των οικόσιτων ζώων) και οι καθαρά κοινωνικοί προσδιορισμοί αναπτύσσονται περαιτέρω πάνω σε αυτή τη βάση. Η κύρια τάση σε αυτή την εξελικτική διαδικασία είναι η συνεχής αύξηση, τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική, καθαρών ή κατά κύριο λόγο κοινωνικών στοιχείων, η «υποχώρηση των φυσικών συνόρων», όπως το έθεσε ο Μαρξ. Χωρίς να προχωρήσουμε στο σύνολο αυτών των προβλημάτων, μπορούμε να πούμε ήδη ότι η υλιστική καμπή στην οντολογία του κοινωνικού είναι, που προκάλεσε η ανακάλυψη της οντολογικής προτεραιότητας μέσα στην οικονομία, προϋποθέτει μια υλιστική οντολογία της φύσης.

Η αδιάλυτη ενότητα του υλισμού στην οντολογία του Μαρξ δεν είναι λειτουργία του βαθμού με τον οποίο οι μελετητές του Μαρξ κατάφεραν να απεικονίσουν τις σχέσεις αυτές σωστά και πειστικά σε διάφορους τομείς της φυσικής επιστήμης. Ο ίδιος ο Μαρξ μίλησε για τη μοναδική επιστήμη της ιστορίας πολύ πριν τέτοιες τάσεις ανακαλυφθούν στον πραγματικό κόσμο. Δεν είναι σίγουρα τυχαίο που ο Μαρξ και ο Ένγκελς, παρά τις επιφυλάξεις τους, χαιρέτισαν το έργο του Δαρβίνου ως μια «βάση για τις ιδέες μας»¹¹, ότι ο Ένγκελς υποστήριξε με ενθουσιασμό την υπόθεση των Καντ και Λαπλάς [Laplace] σχετικά με την αστρονομία κ.λπ. Η σημασία μιας περαιτέρω και σύγχρονης ανάπτυξης του μαρξισμού προς αυτή την κατεύθυνση δεν πρέπει να υποτιμάται. Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι τα θεμέλια της υλιστικής οντολογίας της φύσης, που ενώνουν την ιστορικότητα με τις μορφές της διαδικασίας, τη διαλεκτική αντίφαση κ.λπ., εμπεριέχονται έμμεσα στα μεθοδολογικά θεμέλια της οντολογίας του Μαρξ.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να υπογραμμιστεί με λίγα λόγια ο νέος τύπος που αντιπροσωπεύει η θεώρηση του Μαρξ στην ιστορία της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Ο Μαρξ ποτέ δεν ισχυρίστηκε ανοιχτά ότι δημιούργησε μια ιδιαίτερη φιλοσοφική μέθοδο, ακόμα λιγότερο ένα φιλοσοφικό σύστημα. Στη δεκαετία του 1840, ο Μαρξ αγωνίστηκε στη φιλοσοφία κατά του ιδεαλισμού του Χέγκελ και, κυρίως, κατά του ιδεαλισμού των ριζοσπαστών μαθητών του Χέγκελ, ο οποίος είχε γίνει ακόμα περισσότερο υποκειμενικός. Μετά τη διακοπή της επανάστασης του 1848, η θεμελίωση μιας οικονομικής επιστήμης έγινε το επίκεντρο του έργου του. Πολλοί, που εκτιμούν τα πρώτα φιλοσοφικά έργα του στη δεκαετία του 1840, συμπεραίνουν από αυτό ότι ο Μαρξ απομακρύνθηκε από τη φιλοσοφία και ότι έγινε «απλώς» ένας ειδήμων των οικονομικών. Πρόκειται για ένα πολύ βιαστικό συμπέρασμα που, αν εξεταστεί προσεκτικότερα, αποδεικνύεται εντελώς αστήρικτο. Βασίζεται σε καθαρά εξωτερικά κριτήρια, στην επικρατούσα μεθοδολογία του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, που κήρυττε μηχανικά την ανιστηρή αντίθεση μεταξύ της φιλοσοφίας και των διαφόρων θετικών επιστημών, υποβιβάζοντας έτσι την ίδια τη φιλοσοφία, μέσω της αποκλειστικής της στήριξης στη λογική και την επιστημολογία, σε μια ιδιαίτερη επιστήμη. Από την άποψη αυτή, η αστική επιστήμη και τα διάφορα ρεύματα σκέψης που επηρεάστηκαν από αυτή, ακόμα και μεταξύ οπαδών του Μαρξ, θεώρησαν τα οικονομικά του ώριμου Μαρξ ως μια ιδιαίτερη επιστήμη, σε αντίθεση με τις φιλοσοφικές τάσεις της νιότης του. Και αργότερα υπήρξαν αρκετοί που, ιδίως υπό την επήρεια του υπαρξιακού υποκειμενισμού, κατασκεύασαν μια αντίθεση ανάμεσα στις δυο περιόδους του έργου του Μαρξ.

Θα συζητήσουμε αργότερα με περισσότερες λεπτομέρειες και θα αποδείξουμε την αδυναμία μιας τέτοιας αντίθεσης ανάμεσα στο νέο, φιλοσοφικά, Μαρξ και τον κατοπινό καθαρό οικονομολόγο χωρίς ιδιαίτερη θεώρηση. Θα δούμε ότι ο Μαρξ δεν έγινε «λιγότερο φιλοσοφικός», αλλά, αντίθετα, εμβάθυνε σημαντικά τις φιλοσοφικές του ιδέες σε όλους τους τομείς. Αρκεί να αναφερθούμε στην αντικατάσταση της εγγελιανής διαλεκτικής, κάτι που είναι καθαρά φιλοσοφικό. Ακόμα και στη νιότη του Μαρξ μπορούμε να βρούμε σημαντικές προσεγγίσεις σε αυτό, ιδίως εκεί όπου προσπαθεί να ξεφύγει από το δόγμα της αντίφασης που είχε καταστεί λογικό απόλυτο¹². Οι βιαστικοί κριτικοί του φιλοσόφου Μαρξ παραβλέπουν ότι, μεταξύ άλλων, στα παραθέματα του *Κεφαλαίου*, όπου ο Μαρξ, επειδή ακριβώς βασιζόταν στα οικονομικά, διατυπώνει μια καινούρια σύλληψη για την κατάργηση των αντιφάσεων:

«Είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι η ανταλλαγή αγαθών συνεπάγεται αντιφατικές και αμοιβαία αποκλειόμενες προϋποθέσεις. Η διαφοροποίηση των αγαθών σε αγαθά και χρήμα δεν απομακρύνει τις ασυμβατότητες αυτές, αλλά αναπτύσσει ένα *modus vivendi*, ένα σχήμα μέσα στο οποίο μπορούν να συνυπάρξουν. Αυτός είναι γενικά ο τρόπος με τον οποίο συμφιλιώνονται οι πραγματικές αντιφάσεις. Για παράδειγμα, αποτελεί αντίφαση το να περιγράφεται ένα σώμα σαν να πέφτει σταθερά προς ένα άλλο και ταυτόχρονα να απομακρύνεται σταθερά από αυτό. Η έλλειψη είναι μια μορφή κίνησης που, ενώ επιτρέπει να υπάρχει αυτή η αντίφαση, ταυτόχρονα τη συμφιλιώνει»¹³.

Αυτή η θεώρηση της αντίφασης, που είναι καθαρά οντολογική, δείχνει την αντίφαση να είναι ο μόνιμος κινητήρας της δυναμικής σχέσης των συμπλεγμάτων και των διαδικασιών που προέρχονται από τέτοιου είδους σχέσεις. Η αντίφαση, λοιπόν, δεν είναι μόνο, όπως στον Χέγκελ, η μορφή μιας ξαφνικής μετάβασης από ένα στάδιο στο άλλο, αλλά η κινητήρια δύναμη μιας φυσιολογικής διαδικασίας. Βέβαια, η απότομη μετάβαση, που έχει χαρακτήρα κρίσης, ως ποιοτικό άλμα δεν απορρίπτεται. Η γνώση όμως των αλμάτων αυτών τώρα εξαρτάται από την ανακάλυψη των ιδιαίτερων προϋποθέσεων κάτω από τις οποίες εμφανίζονται. Δεν είναι πλέον καθαρά «λογικά» επακόλουθα μιας αφηρημένης αντίφασης. Όπως αποδεικνύει με μεγάλη σαφήνεια ο Μαρξ, μπορεί επίσης να είναι και το όχημα μιας φυσιολογικής διαδικασίας. Η αντίφαση δείχνει ότι είναι μια αρχή του είναι, στο μέτρο ακριβώς που είναι στην πραγματικότητα η βάση διαδικασιών τέτοιου είδους.

Μια σοβαρή μελέτη επιτρέπει να παραμερίσουμε αυτό το είδος σφαλμάτων που αναφέρθηκαν παραπάνω. Τα οικονομολογικά έργα του ώριμου Μαρξ επικεντρώνονται σταθερά στην επιστημονικότητα των οικονομικών, αλλά δεν έχουν τίποτα κοινό με την αστική θεώρηση των οικονομικών ως απλά μιας ιδιαίτερης επιστήμης: η θεώρηση αυτή απομονώνει τα δήθεν φαινόμενα των καθαρών οικονομικών από το σύνολο των σχέσεων του κοινωνικού είναι και τα αναλύει με τέτοιο τεχνητό τρόπο που, κατ' αρχήν, επιτρέπει να συνδεθεί ο τομέας που έχει μελετηθεί με έναν άλλο που είναι εξίσου τεχνητά απομονωμένος (νομικά, κοινωνιολογία κ.λπ.), ενώ τα οικονομικά του Μαρξ ξεκινούν πάντα από την ολότητα του κοινωνικού είναι και πάντα γυρίζουν σε αυτή. Όπως ήδη εξηγήσαμε, η κεντρική και (περιστασιακά) συχνή ενδογενής επεξεργασία των οικονομικών φαινομένων βασίζεται στο γεγονός ότι η αποκρατιστική κινητήρια δύναμη για τη γενικότερη κοινωνική εξέλιξη πρέπει, σε τελική ανάλυση, να βρεθεί εδώ. Ό,τι κοινό έχουν τα οικονομικά αυτά με τη σύγχρονή τους και μεταγενέστερη ιδιαίτερη επιστήμη που φέρει το ίδιο όνομα είναι το αρνητικό χαρακτηριστικό ότι και τα δύο απορρίπτουν την *a priori* κατασκευαστική μέθοδο προγενέστερων φιλοσόφων (συμπεριλαμβανομένου και του Χέγκελ) και θεωρούν ότι τα πραγματικά θεμέλια της επιστήμης αποτελούνται μόνο από τα γεγονότα αυτά καθατά και τις μεταξύ τους σχέσεις. Όμως, ακόμα κι αν έχουν αυτό το κοινό σημείο, δεν είναι όμοια. Είναι βέβαια δυνατόν να περιγραφεί η κάθε διαδικασία που αρχίζει από τα γεγονότα και απορρίπτει τις αφηρημένα δομημένες σχέσεις ως εμπειρικές, αλλά η έκφραση αυτή, ακόμα και με την τρέχουσα έννοιά της, μπορεί να συμπεριλάβει πολύ διαφορετικές ερμηνείες των γεγονότων. Ο παλιότερος εμπειρισμός είχε συχνά έναν αφελή οντολογικό χαρακτήρα: είχε ως αφετηρία την αδιαμφισβήτητη ύπαρξη των δεδομένων γεγονότων, παραμένοντας αφελώς στο επίπεδο άμεσων δεδομένων τέτοιου είδους, και παραμελούσε κάθε περαιτέρω παρέμβαση, που

ήταν συχνά οι αποφασιστικές οντολογικές σχέσεις. Στο μεταγενέστερο εμπειρισμό, που προήλθε από το θετικισμό ή ακόμα και το νεοθετικισμό, αυτή η αφελής, μη κριτική οντολογία δεν υπάρχει, καθώς αντικαταστάθηκε από αφηρημένα και νόθα δομημένες κατηγορίες. Σημαντικοί ερευνητές των φυσικών επιστημών ανέπτυξαν την αυθόρμητη οντολογική θέση, την οποία διάφοροι ιδεαλιστές φιλόσοφοι χαρακτήρισαν «αφελή ρεαλισμό». Σε επιστημονικές όμως όπως ο Μπόλτσμαν [Boltzmann] ή ο Πλάνκ [Planck] είναι ελάχιστα πλέον αφελής και διαχωρίζει επακριβώς το συγκεκριμένο πραγματικό χαρακτήρα από καθορισμένα φαινόμενα και ομάδες φαινομένων στα συγκεκριμένα πλαίσια της έρευνας. Αυτό που λείπει όμως, ώστε να αρθεί η αφέλεια, είναι «απλώς» η φιλοσοφική συνείδηση του τι γίνεται πραγματικά από τους επιστήμονες στην άσκηση της επιστήμης τους, με αποτέλεσμα συμπλέγματα σχέσεων που αναγνωρίζονται σωστά με την επιστημονική έννοια να συνδέονται καμιά φορά τεχνητά με μια θεώρηση του κόσμου που έχει εντελώς διαφορετική φύση. Στις κοινωνικές επιστήμες υπάρχουν κάποια παραδείγματα «αφελούς ρεαλισμού». Το δικαίωμα του περιορισμού στα γεγονότα οδηγεί συνήθως σε ρηχές επανεκδόσεις του εμπειρισμού, ενώ η πραγματιστική προσχώρηση στη δεδομένη πλασματικότητα αποκλείει υπάρχουσες σημαντικές σχέσεις που είναι λιγότερο εμφανείς στη γενική θεώρηση, κι έτσι επιφέρει αντικειμενικά την παραποίηση γεγονότων που έχουν γίνει φετίχ και θεοποιηθεί.

Μόνο οριοθετώντας έτσι προς όλες τις κατευθύνσεις είναι δυνατόν να παρουσιάσουμε ικανοποιητικά τον οντολογικό χαρακτήρα των οικονομικών γραπτών του Μαρξ. Πρόκειται για επιστημονικά έργα και όχι για φιλοσοφικά. Ο επιστημονικός χαρακτήρας τους όμως προσεγγίζεται μέσω της φιλοσοφίας και δεν την εγκαταλείπει ποτέ, έτσι ώστε κάθε απόδειξη ενός γεγονότος, κάθε αναγνώριση μιας σχέσης, δεν εκπονείται απλώς κριτικά από την άμεση ορθότητα των γεγονότων, αλλά προέρχεται από αυτή και επίσης πηγαίνει διαρκώς πέρα από αυτή. Κάθε ύπαρξη γεγονότων διερευνάται από την άποψη του πραγματικού υπαρξιακού περιεχομένου της, την οντολογική της φύση. Η επιστήμη πηγάει από τη ζωή και στη ζωή, είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι, πρέπει αυθόρμητα να συμπεριφερόμαστε οντολογικά. Η μετάβαση προς την επιστήμη μπορεί να κάνει αυτή την τάση, που είναι αναπόφευκτη, περισσότερο συνειδητοποιημένη και κριτική, αλλά μπορεί επίσης να την αποδυναμώσει ή ακόμα και να την εξαφανίσει. Η οικονομολογία του Μαρξ διαποτίζεται από ένα επιστημονικό πνεύμα που δεν εγκαταλείπει ποτέ τη διαδικασία της εξέλιξης του σε περισσότερο συνειδητοποιημένο και κριτικό, με την οντολογική έννοια, αλλά την εφαρμόζει, σαν ένα σταθερά αποτελεσματικό μέτρο, σε κάθε διαδικασία απόδειξης ενός γεγονότος ή μιας σχέσης. Μιλώντας γενικά, πρόκειται για την επιστημονικότητα που δεν χάνει ποτέ τη σύνδεσή της με τον αυθόρμητο οντολογικό προσανατολισμό της καθημερινής ζωής, αλλά, αντίθετα, συνεχώς την εξαγνίζει κριτικά και την εξελίσσει σε ένα ανώτερο επίπεδο, ενώ αναλύει συνειδητά τους οντολογικούς προσδιορισμούς που υπάρχουν αναγκαστικά στη βάση κάθε επιστήμης. Σε αυτό ακριβώς το σημείο έρχεται σε αντίθεση με κάθε κατασκευαστική φιλοσοφία, είτε λογική είτε όχι. Η κριτική όμως άμυνα απέναντι στις ψευδείς οντολογίες που εμφανίζονται στη φιλοσοφία δεν σημαίνει ότι η επιστημονικότητα αυτή παίρνει τελικά αντιεπιστημονική θέση. Αντίθετα, μάλιστα, υπάρχει συνειδητή κριτική συνεργασία μεταξύ της αυθόρμητης οντολογίας της καθημερινότητας και της επιστημονικής και φιλοσοφικής ορθότητας. Η στάση του Μαρξ εναντίον των αφηρημένων κατασκευασμάτων της

ιδεαλιστικής φιλοσοφίας, που καταπατούν την πραγματικότητα, αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση αυτού του πράγματος. Μια κριτική προοπτική, μια κριτική απόρριψη της σύγχρονης επιστήμης, μπορεί, κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις, να αποτελέσει ένα σημαντικό βήμα προς αυτή την κατεύθυνση. Όπως σωστά έγραψε ο Ένγκελς για την κατάσταση το 17ο και 18ο αιώνα, «αποτελεί τιμή για τη φιλοσοφία της εποχής εκείνης ότι δεν αφέθηκε να λοξοδρομήσει από την περιορισμένη γνώση της εποχής για τις φυσικές επιστήμες και ότι, από τον Σπινόζα ως τους μεγάλους γάλλους υλιστές, επέμενε να εξηγήει τον κόσμο από τον ίδιο τον κόσμο και άφηνε τις λεπτομέρειες στις φυσικές επιστήμες του μέλλοντος»¹⁴. Μια παρόμοια κριτική, φυσικά με τελείως διαφορετικό περιεχόμενο, είναι αναγκαία στην παρούσα κατάσταση: η εκκαθάριση της επιστήμης από νεοθετικιστικές προκαταλήψεις, που δεν περιορίζονται πλέον στο χώρο της φιλοσοφίας με τη στενή έννοια, αλλά στην ουσία διαστρεβλώνουν τις ίδιες τις επιστήμες.

Δεν είναι εδώ ο χώρος να ασχοληθούμε με αυτά τα προβλήματα λεπτομερώς. Θέλουμε όμως να αποσαφηνίσουμε τη μέθοδο του Μαρξ σε κάτι που είναι σαφώς κεφαλαιώδους σημασίας. Το οντολογικό πρόβλημα της διαφοράς, της αντίθεσης και η σχέση του φαινομένου και της ουσίας παίζουν αποφασιστικό ρόλο για τα προβλήματα του κοινωνικού είναι. Ακόμα και στην καθημερινή ζωή, τα φαινόμενα κρύβουν την ουσία του ίδιου τους του είναι, αντί να το φωτίζουν. Σε ευνοϊκές ιστορικές συγκυρίες, η επιστήμη μπορεί να φέρει σε πέρας ένα μεγάλο έργο κάθαρσης, όπως έκανε, για παράδειγμα, κατά την Αναγέννηση και το Διαφωτισμό. Όμως, ιστορικές συγκυρίες μπορούν να εμφανιστούν και όταν η διαδικασία έχει αντίθετη κατεύθυνση: η σωστή προσέγγιση ή ακόμα και η απλή υποψία καθημερινής ζωής συσκοτίζονται από την επιστήμη και χρησιμοποιούνται λανθασμένα. (Η γόνιμη διαίσθηση του Νικολάι Χάρτμαν [Nikolai Hartmann] σχετικά με την *intentio recta*, όπως είπαμε παραπάνω, έχει το ελάττωμα ότι δεν θεωρεί τη σημαντικότερη αυτή διαδικασία ως σύνολο). Ο Χομπς είχε καταλάβει ότι τέτοιου είδους συμπεριφορά ήταν συχνότερη και ισχυρότερη στο χώρο του κοινωνικού είναι παρά στη φύση και θεώρησε ως αιτία την υποταγή της δράσης στο συμφέρον¹⁵. Μπορεί φυσικά να υπάρχει ένα παρόμοιο συμφέρον όσον αφορά τη φύση, ειδικότερα σε σχέση με ό,τι αφορά τις συνέπειες για τη γενικότερη κοσμοθεωρία. Ας υπενθυμίσουμε εδώ τις συζητήσεις για τον Κοπέρνικο ή τον Δαρβίνο. Όμως, καθώς η δράση που υποτάσσεται στο συμφέρον αποτελεί ένα ουσιαστικό οντολογικό στοιχείο του κοινωνικού είναι που δεν μπορεί να εξαλειφθεί, το προδιαγεγραμμένο αποτέλεσμα της πάνω στα γεγονότα και τον οντολογικό τους χαρακτήρα αποκτά εδώ μια ποιοτικά καινούρια σημασία. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι αυτές οι οντολογικές συμπεριφορές δεν επηρεάζουν το εγγενές είναι της ίδιας της φύσης, ενώ στο κοινωνικό είναι μπορούν να καταστούν, ως συμπεριφορές, δυναμικά και αποτελεσματικά στοιχεία της εγγενούς ύπαρχους ολότητας.

Ο ισχυρισμός του Μαρξ, ότι «κάθε επιστήμη θα ήταν περιττή αν το εξωτερικό φαινόμενο και η ουσία των πραγμάτων συνέπιπταν»¹⁶, είναι, λοιπόν, εξαιρετικά σημαντικός για την οντολογία του κοινωνικού είναι. Εν εαυτή και δι' εαυτήν, η θέση αυτή έχει μια γενική οντολογική αξία και ισχύει τόσο για την κοινωνία όσο και για τη φύση. Θα αποδείξουμε παρακάτω, όμως, ότι η σχέση μεταξύ φαινομένου και ουσίας εμφανίζει καινούρια χαρα-

κτηριστικά και προσδιορισμούς, ως αποτέλεσμα της αδιαχώριστης σχέσης της με την πρακτική. Για παράδειγμα, είναι σημαντικό μέρος της σχέσης αυτής ότι, σε κάθε (σχετικά) ολοκληρωμένη διαδικασία, η γέννηση του ολοκληρωμένου προϊόντος εξαφανίζεται άμεσα στο αποτέλεσμα. Οι επιστημονικές αναπαραστάσεις αναπτύσσονται συχνά με τέτοιο τρόπο, που ο άμεσος και προφανώς ήδη ολοκληρωμένος χαρακτήρας του προϊόντος ανακαλείται στη σκέψη και ο χαρακτήρας του ως διαδικασίας, που δεν είναι άμεσα αντιληπτός, δεν είναι πλέον εμφανής. (Ολόκληρες επιστήμες, όπως η γεωλογία, για παράδειγμα, αναδύθηκαν στη βάση αναπαραστάσεων αυτού του είδους). Στο χώρο του κοινωνικού είναι, όμως, η διαδικασία της ανάδυσης είναι τελεολογική. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα ότι το προϊόν του παίρνει τη φαινομενική μορφή ενός έτοιμου και ολοκληρωμένου πράγματος, στο οποίο η δική του γέννηση εξαφανίζεται άμεσα, αν το αποτέλεσμα αντιστοιχεί στο στόχο. Αλλιώς, η ατέλειά του παραπέμπει στη διαδικασία της ανάδυσής του. Επίτηδες διάλεξα ένα πολύ απλοποιημένο παράδειγμα. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της σχέσης μεταξύ φαινομένου και ουσίας στο κοινωνικό είναι συνεπάγεται, επίσης, τη δράση που υποτάσσεται στο συμφέρον, κι αν αυτό συνεπάγεται τα συμφέροντα κοινωνικών ομάδων, όπως συχνά συμβαίνει, τότε η επιστήμη μπορεί να ξεφύγει εύκολα από το ρόλο του ελεγκτή και να γίνει όργανο που συγκαλύπτει την ουσία και την εξαφανίζει, ακριβώς με την έννοια που παραδόχθηκε ο Χομπς. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, που ο Μαρξ διατύπωσε τη θέση του για τη φύση της επιστήμης και τη σχέση μεταξύ φαινομένου και ουσίας στο πλαίσιο μιας κριτικής των χυδαίων οικονομολόγων: κατά τη διάρκεια μιας πολεμικής εναντίον μορφών φαινομένου που συνελήφθησαν και κατανοήθηκαν με τρόπο παράλογο από οντολογική άποψη και που απώθησαν εντελώς τις πραγματικές σχέσεις. Ο φιλοσοφικός ισχυρισμός του Μαρξ λειτουργεί, λοιπόν, εδώ ως οντολογική κριτική των ψευδών ιδεών, ως ένα κάλεσμα επιστημονικής συνείδησης μέσω της επιστροφής της αυθεντικής πραγματικότητας, όπως αυτή υπάρχει εν εαυτή, στη σκέψη. Αυτός ο τύπος φαινομένου είναι τυπικός της εσωτερικής κατασκευής του έργου του ώριμου Μαρξ. Πρόκειται για μια κατασκευή με εντελώς καινούριο χαρακτήρα: μια επιστημονικότητα που, στη διαδικασία της γενίκευσής της, δεν ξεφεύγει ποτέ από αυτό το επίπεδο, αλλά έχει πάντα επαφή με την ολότητα του κοινωνικού είναι σε κάθε γεγονός που αποδεικνύει, σε κάθε συγκεκριμένη σκέψη που αναπαράγει, και εξετάζει την πραγματικότητα και τη σημασία κάθε ξεχωριστού φαινομένου από την άποψη αυτή. Μια οντολογική και φιλοσοφική ανάλυση της πραγματικότητας, όπως αυτή υπάρχει εν εαυτή, η οποία δεν υψώνεται ποτέ πάνω από το υπό εξέταση φαινόμενο αυτονομώντας τις αφηρημένες έννοιες, αλλά αγωνιζόμενη να φθάσει στο ανώτατο στάδιο της συνειδητοποίησής του, μέσω της κριτικής και της αυτοκριτικής, ώστε να μπορέσει να κατανοήσει συγκεκριμένα οποιοδήποτε υπάρχον ανήκει στη μορφή του είναι και ανήκει σε αυτό και μόνο. Πιστεύουμε ότι ο Μαρξ με τον τρόπο αυτό δημιούργησε μια νέα μορφή γενικής επιστημονικότητας, καθώς και μια καινούρια οντολογία, που προορίζεται να υπερβεί στο μέλλον το βαθιά προβληματικό χαρακτήρα της σύγχρονης επιστημονικότητας, η οποία επιβιώνει παρά τον πλούτο των νέων δεδομένων. Στην κριτική τους για τον Χέγκελ, οι κλασικοί του μαρξισμού τόνιζαν πάντα τον αγώνα εναντίον του συστήματός του. Αυτό ήταν σωστό, γιατί σε αυτό ακριβώς το σημείο επικεντρώνονται όλες οι φιλοσοφικές τάσεις που ο Μαρξ απέρριψε κατηγορηματικά. Με το ιδεώδες της φιλοσοφικής σύνθεσης, το σύστημα χαρα-

κτηρίζεται κυρίως από την αρχή της ολοκλήρωσης και της περιφράξης, ιδεώδη που είναι εντελώς ασυμβίβαστα με την οντολογική ιστορικότητα του υπάρχοντος και οδηγεί σε ανεπίλυτες αντινομίες στο έργο του ίδιου του Μαρξ. Μια στατική ιδεώδης ενότητα αυτού του είδους, πάντως, εμφανίζεται αναπόφευκτα όταν οι κατηγορίες διατάσσονται σε μια ιεραρχική σχέση. Η απόπειρα και μόνο δημιουργίας ιεραρχικής τάξης αντιφάσκει με την οντολογική θεώρηση του Μαρξ. Όχι πως η ιδέα της υπερ- και υπο-διάταξης του είναι ξένη. Αναφερόμενοι στον Χέγκελ, είπαμε ότι ήταν ο Μαρξ που εισήγαγε την ιδέα της υπερισχύουσας στιγμής στη μελέτη του για την αμοιβαία δράση.

Ένα ιεραρχικό σύστημα, όμως, δεν είναι μόνο κάτι που ισχύει πάντα. Πρέπει επίσης να καθιστά τις κατηγορίες του ομογενείς, ώστε να τις διατάξει σε μια οριστική σχέση (ακόμα και με κόστος να φτωχύνει ή να αλλοιώνει το περιεχόμενό τους) και να τις περιορίσει όσο είναι δυνατόν σε μια και μοναδική διάσταση της σχέσης τους. Οι διανοητές που έχουν μια αυθεντική οντολογική θεώρηση του πλούσιου και ποικιλόμορφου χαρακτήρα της δυναμικής δομής της πραγματικότητας, έχουν επικεντρώσει το ενδιαφέρον τους σε αυτού του είδους τη σχέση, που δεν μπορεί να ενταχθεί ικανοποιητικά σε κανένα είδος σχήματος. Η αντίθεση στη συστηματοποίηση έχει χαρακτήρα ανοιχτά αντίθετο με τον εξίσου αντισυστηματικό εμπειρισμό. Στον τελευταίο, αναγνωρίζουμε κατά τόπους έναν αφελή οντολογισμό, δηλαδή μια προσοχή για την πραγματικότητα των άμεσων φαινομένων, γιατί τα μεμονωμένα πράγματα είναι επιφανειακές σχέσεις που γίνονται εύκολα αντιληπτές. Επειδή όμως ο προσανατολισμός στην πραγματικότητα, ακόμα κι αν είναι αυθεντικός, είναι απλώς περιφερειακός, ο εμπειριστής, αν προχωρήσει λίγο πέρα από το οικείο πεδίο του, μπορεί εύκολα να μπλέξει στις πιο απίθανες διανοητικές περιπέτειες¹⁷. Η κριτική των συστημάτων που παραδεχόμαστε, και που είναι συνειδητά αναπτυνόμενα στον Μαρξ, προέρχεται αντίθετα από το υπάρχον και προσπαθεί να το κατανοήσει σε όλες του τις πολλαπλές και πολύπλοκες σχέσεις. Εδώ, η ολότητα δεν είναι απλώς ένα τυπικό ιδεώδες, αλλά η αναπαραγωγή στη σκέψη του πραγματικά υπάρχοντος, και οι κατηγορίες δεν είναι οικοδομικά υλικά ενός ιεραρχικού συστήματος, αλλά «μορφές του είναι, χαρακτηριστικές της ύπαρξης», στοιχεία για την κατασκευή σχετικά ολικών, πραγματικών και δυναμικών συμπλεγμάτων, τόσο με την εκτατική όσο και με την εντατική έννοια. Μπροστά στην επαρκή γνώση τέτοιων συμπλεγμάτων, η λογική χάνει τον ηγετικό της ρόλο στη φιλοσοφία και γίνεται μια ιδιαίτερη επιστήμη δίπλα σε άλλες, ένα μέσο για την κατανόηση των νόμων που διέπουν καθαρές, και άρα ομοιογενείς, μορφές σκέψης. Ο ρόλος της φιλοσοφίας, όμως, αίρεται με τη διπλή εγγελιανή έννοια: παραμένει η κατευθυντήρια αρχή της νέας επιστημονικότητας, ως οντολογική κριτική κάθε είδους είναι, αν και χωρίς την αξίωση να κυριαρχεί σε φαινόμενα και στις σχέσεις τους. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ούτε είναι απλώς προϊόν της ιστορίας της επιστήμης, που ο ώριμος Μαρξ τιτλοφόρησε τα οικονομικά του έργα όχι Οικονομικά, αλλά «Κριτική Πολιτικής Οικονομίας». Αυτό φυσικά δεν αναφέρεται άμεσα στην κριτική των ιδεών των αστών οικονομολόγων, που είναι από μόνη της πολύ σημαντική. Συνεπάγεται, επίσης, με την έμφαση που δίνει στη διαρκή και ενδογενή οντολογική κριτική κάθε είδους περιορισμού στα γεγονότα, την κριτική κάθε σχέσης, κάθε σύνδεσης που φαίνεται νομοτελειακή.

Η νέα αυτή εξέλιξη δεν προήλθε φυσικά από το κεφάλι του Δία σαν την Παλλάδα Αθηνά. Ήταν το αναγκαίο προϊόν μιας μακράς και επίπονης ανάπτυξης. Με την αρνητική έν-

νοια, η συχνά αυθόρμητη κριτική φιλοσοφικών αρχών που υποτάσσουν την πραγματικότητα σε ιεραρχικές δομές, οδηγεί σε απόπειρες τέτοιου είδους. Όπως εκφράζεται συνειδητά και ξεκάθαρα στον ίδιο τον Μαρξ, αυτή η κριτική, στοχεύοντας στο πιο επεξεργασμένο και πλήρες σύστημα, αυτό του Χέγκελ, οδήγησε στην ανάπτυξη ενός νέου είδους σκέψης. Υπήρξαν επίσης απαρχές και με τη θετική έννοια, όπου η συνειδητή αναγνώριση της πρωτογενούς ύπαρξης σημαντικών συμπλεγμάτων τού είναι άρχισε να αναπτύσσεται, όπου, σε σχέση με την κριτική της ιδεαλιστικής συστημικής σκέψης, το νέο είδος, που είναι απαραίτητο για την κατανόηση συμπλεγμάτων τέτοιου είδους, ήρθε στο φως. Πιστεύω ότι ορισμένα κείμενα του Αριστοτέλη, και ειδικά τα *Ηθικά Νικομάχεια*, αποτελούν ήδη ένα πείραμα προς αυτή την κατεύθυνση, με την κριτική προς τον Πλάτωνα να παίζει τον αρνητικό ρόλο που αναφέραμε. Η πρώτη μεγάλη επιστημονική απόπειρα κατά την Αναγέννηση για τη σφαιρική κατανόηση του κοινωνικού είναι ως είναι, δηλαδή η απόπειρα του Μακιαβέλι¹⁸, ανήκει επίσης σε αυτή την περίπτωση, όπως και η προσπάθεια του Βίκο [Vico] να κατανοήσει την ιστορικότητα του κοινωνικού κόσμου οντολογικά. Όμως, μόνο στην οντολογία του Μαρξ οι τάσεις αυτές βρήκαν μια φιλοσοφικά ώριμη και εντελώς συνειδητή μορφή.

Παρότι αυτή η γενική θεώρηση προήλθε από την υλιστική κριτική και τον παραμερισμό της μεθόδου του Χέγκελ, ήταν ξένη στις επικρατούσες τάσεις της εποχής και δεν μπορούσε να γίνει κατανοητή ως μέθοδος ούτε από τους αντιπάλους της ούτε από τους υποστηρικτές της. Μετά το 1848, με την κατάρρευση της εγγελιανής φιλοσοφίας και, ειδικότερα, με τη νίκη του νεοκαντιανισμού και του θετικισμού, η κατανόηση των οντολογικών προβλημάτων έπαψε να υπάρχει. Οι νεοκαντιανοί εξακόντισαν από τη φιλοσοφία το ακατανόητο πράγμα καθεαυτό και, ως προς το θετικισμό, η υποκειμενική αντίληψη του κόσμου απλώς συνέπεσε με την πραγματικότητα. Δεν αποτελεί έκπληξη, λοιπόν, ότι για την κοινή γνώμη των επιστημόνων που ήταν επηρεασμένοι κατ' αυτό τον τρόπο, τα μαρξικά οικονομικά θεωρήθηκαν ως μια ιδιαίτερη ατομική επιστήμη, που αναπόφευκτα φάνηκε κατώτερη, από την άποψη της αστικής μεθοδολογίας, στην εφαρμογή του «ακρυστού» επιστημονικού καταμερισμού εργασίας και στο «μη αξιολογικό» τρόπο παρουσίασης. Ακόμα και η μεγάλη πλειοψηφία των δηλωμένων οπαδών του Μαρξ, λίγο καιρό μετά το θάνατό του, επηρεάστηκαν από αυτές τις τάσεις. Στο μέτρο που υπήρχε μια μαρξιστική ορθοδοξία, το περιεχόμενο της συνίστατο κυρίως σε μεμονωμένους, και συχνά παρανοημένους, ισχυρισμούς και συμπεράσματα του Μαρξ, που έγιναν ριζοσπαστικά συνθήματα. Έτσι, για παράδειγμα, αναπτύχθηκε ο υποτιθέμενος νόμος της απόλυτης εκπτώχευσης με τη βοήθεια του Κάουτσκι [Kautski]. Χωρίς αποτέλεσμα ο Ένγκελς, ιδιαίτερα με τη μορφή κριτικής και συμβουλών στις επιστολές του, προσπάθησε να χαλαρώσει την ακαμψία αυτή και να την επαναφέρει στην αυθεντική διαλεκτική. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι οι επιστολές αυτές πρωτοδοημοσιεύτηκαν από τον Μπερνστάιν [Bernstein], που πίστευε ότι θα ενίσχυε έτσι τις ρεβιζιονιστικές τάσεις ανάμεσα στους μαρξιστές. Το γεγονός ότι η διαλεκτική ευκαμψία που ζητούσε ο Ένγκελς, η εγκατάλειψη της άκαμπτης εκλαϊκευσης, θα μπορούσε να συλληφθεί με τέτοιο τρόπο, δείχνει ότι οι δύο αντιμαχόμενες τάσεις απέτυχαν εξίσου να κατανοήσουν τη μεθοδολογική ουσία της θεωρίας του Μαρξ. Ακόμα και μαρξιστές θεωρητικοί που έχουν συνεισφέρει σημαντικά σε πολλά επιμέρους θέματα, όπως η Ρόζα Λουξεμβουργ [Rosa Luxemburg] και ο Φρανκ Μέρινγκ [Frank Mehring], ελάχιστα κατανόησαν τις βασικές φιλοσοφι-

κές τάσεις του έργου του Μαρξ. Ενώ ο Μπερνστάιν, ο Μαξ Άντλερ [Max Adler] και πολλοί άλλοι ήλπιζαν να βρουν ένα «συμπλήρωμα» του μαρξισμού στη φιλοσοφία του Καντ, και ο Φρίντριχ Άντλερ [Friedrich Adler] και άλλοι αναζήτησαν το «συμπλήρωμα» αυτό στον Μαχ [Mach], ο πολιτικά ριζοσπαστικός Μέρινγκ αρνιόταν ότι ο μαρξισμός είχε οποιαδήποτε σχέση με τη φιλοσοφία.

Με τον Λένιν μόνο αρχίζει μια πραγματική μαρξιστική αναγέννηση. Τα *Φιλοσοφικά Τετράδια* ιδίως, που έγραψε τα πρώτα χρόνια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, επιστρέφουν στα πραγματικά κεντρικά θέματα της σκέψης του Μαρξ. Η λεπτομερής και συνεχώς εμβαθύνουσα κριτική κατανόηση της εγελιανής διαλεκτικής κορυφώνεται σε μια σκληρή καταγγελία του προηγούμενου μαρξισμού: «Είναι αδύνατον να κατανοήσει κανείς εντελώς το Κεφάλαιο του Μαρξ, και ειδικά το πρώτο κεφάλαιο, χωρίς να έχει μελετήσει προσεκτικά και να έχει καταλάβει όλη τη Λογική του Χέγκελ. Κατά συνέπεια, μισό αιώνα αργότερα, κανένας μαρξιστής δεν κατανόησε τον Μαρξ!»¹⁹ Ο Λένιν δεν εξαιρεί ούτε τον Πλεχάνοφ, τον οποίο εξάλλου εκτιμούσε θεωρητικά και που ήταν πιο οικείος με τον Χέγκελ από οποιοδήποτε άλλο μαρξιστή εκείνης της εποχής²⁰. Ακολουθεί με επιτυχία το δρόμο που χάραξε ο Ένγκελς, εμβαθύνοντας και συνεχίζοντας το έργο του σε πολλά θέματα. Δεν θα πρέπει να αποσιωπηθεί φυσικά ότι ο Ένγκελς, όπως θα δούμε σχετικά με κάποια σημαντικά ερωτήματα, ήταν λιγότερος συνεπής και βαθύς από τον ίδιο τον Μαρξ, και δέχθηκε από τον Χέγκελ χωρίς να τον αλλάξει, παρότι έκανε υλιστική αντιστροφή, πολλά από αυτά που απέρριψε ο Μαρξ μετά από βαθύτερη οντολογική εξέταση ή, τουλάχιστον, τροποποίησε αποφασιστικά. Η διαφορά μεταξύ του εντελώς ανεξάρτητου τρόπου που ο νεαρός Μαρξ υπερέβη τις βάσεις ολόκληρης της εγελιανής φιλοσοφίας και του τρόπου που ο Ένγκελς υπερέβη το φιλοσοφικό ιδεαλισμό του κάτω από την επήρεια του Φόιερμπαχ, φαίνεται ξεκάθαρα στα τελευταία έργα τους. Ο Λένιν δεν χαρακτηρίζεται φυσικά ως συνεχιστής του Ένγκελς, αλλά υπάρχουν παρ' όλα αυτά ορισμένα ερωτήματα που επιτρέπουν τη διαπίστωση μιας τέτοιας σχέσης. Θα πρέπει όμως επίσης να τονιστεί ότι καμιά φορά είναι δύσκολο να αποφασιστεί κατά πόσο πρόκειται για θέμα απλής ορολογίας και σε τι βαθμό υπάρχουν πραγματικά προβλήματα. Έτσι, λέει ο Λένιν για τη σχέση του *Κεφαλαίου* με τη γενική διαλεκτική φιλοσοφία: «αν ο Μαρξ δεν απαρνήθηκε τη Λογική, [...] απαρνήθηκε τη λογική του *Κεφαλαίου* [...] Στο *Κεφάλαιο*, ο Μαρξ εφήρμοσε σε μια μόνο επιστήμη τη λογική, τη διαλεκτική και τη θεωρία της γνώσης του υλισμού (δεν χρειάζονται τρεις λέξεις: είναι το ένα και το αυτό), που πήρε ό,τι πολύτιμο υπήρχε στον Χέγκελ και το ανέπτυξε περυσσότερο»²¹.

Είναι προς τιμήν του Λένιν, και όχι μόνο σε αυτή την περίπτωση, ότι ήταν ο μόνος μαρξιστής της εποχής του που απέρριψε αποφασιστικά τη σύγχρονη φιλοσοφική κυριαρχία της αυτόνομα δημιουργημένης (και αναγκαστικά ιδεαλιστικής) λογικής και επιστημολογίας, με την υλιστική φυσικά έννοια. Θα πρέπει επίσης να τονιστεί ότι, ιδιαίτερα στον Υλισμό και Εμπειριοκριτικισμό, η επιστημολογία του Λένιν, ως αντανάκλαση της υλικής πραγματικότητας που υπάρχει έξω από τη συνείδηση, πρακτικά υποτάσσεται πάντα στην υλιστική οντολογία. Είναι επίσης δυνατόν εδώ να ερμηνευτεί οντολογικά το αντικειμενικό περιεχόμενο της διαλεκτικής που υπάρχει σε αυτή την ενότητα.

Είναι βέβαιο, πάντως, όπως θα δούμε σε λίγο αναλύοντας τη μόνη συζήτηση του Μαρξ

που έχει γενικό μεθοδολογικό και φιλοσοφικό χαρακτήρα, ότι ο Μαρξ δεν δέχεται την ενότητα που υποστηρίζεται εδώ και ότι, όχι μόνο διαχώρισε ξεκάθαρα την οντολογία από την επιστημολογία, αλλά και είδε στην αποτυχία της διατήρησης αυτού του διαχωρισμού μια από τις αιτίες των ιδεαλιστικών ψευδαισθήσεων του Χέγκελ. Αλλά, αν μια λεπτομερής εξέταση των φιλοσοφικών έργων του Λένιν επιτρέπει κάποιες αντιρρήσεις, όπως σε σχέση με την υπερίσχυση της εγγελιανής διαλεκτικής και της χρησιμοποίησής της στην περαιτέρω ανάπτυξη του μαρξισμού (και πιστεύω ότι μια κριτική σφαιρική παρουσίαση του Λένιν ως φιλοσόφου είναι από τα σπουδαιότερα και αναγκαιότερα έργα σήμερα, καθώς οι ιδέες του χρησιμοποιούνται από όλες τις πλευρές), παραμένει το γεγονός ότι το έργο του Λένιν αντιπροσωπεύει τη μοναδική απόπειρα σε μεγάλη κλίμακα, μετά το θάνατο του Ένγκελς, για την αποκατάσταση του μαρξισμού στην ολότητά του, για να εφαρμοστεί στα προβλήματα του παρόντος και με τον τρόπο αυτό να αναπτυχθεί περισσότερο. Μόνο οι δυσμενείς ιστορικές συγκυρίες εμπόδισαν το έργο του Λένιν να έχει πλατιά και βαθιά θεωρητικά και μεθοδολογικά αποτελέσματα.

Η μεγάλη επαναστατική κρίση που προέκυψε από τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και την άνοδο της Σοβιετικής Δημοκρατίας, προκάλεσε φυσικά σε πολλές χώρες μια νέα και ανανεωμένη μελέτη του μαρξισμού, που δεν ήταν διαστρεβλωμένη από την αστικοποιημένη παράδοση της σοσιαλδημοκρατίας²². Η μακροπρόθεσμη τάση όμως ήταν η κατάπνιξη των Μαρξ και Λένιν από την πολιτική του Στάλιν και δεν έχουμε σήμερα μια κριτική ιστορική παρουσίασή της. Ο Στάλιν αναμφίβολα εμφανίστηκε στην αρχή ως υπερασπιστής της θεωρίας του Λένιν, ιδιαίτερα κατά του Τρότσκι, και πολλά δημοσιεύματα της εποχής, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930, συνέχιζαν τη λενινιστική αναγέννηση του μαρξισμού εναντίον της ιδεολογίας της Δεύτερης Διεθνούς. Όσο σωστή ήταν η έμφαση σε ότι καινούριο υπήρχε στον Λένιν, κατά τη σταλινική περίοδο η μελέτη του Μαρξ είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί στη σκιά της μελέτης του Λένιν. Αυτό κορυφώθηκε, ειδικά μετά τη δημοσίευση της Ιστορίας του ΚΚΣΕ (Μπ.) (με το κεφάλαιο για τη φιλοσοφία), στην αποσιώπηση του Λένιν από τον Στάλιν. Ο Μαρξ και ο Λένιν εμφανίζονταν μόνο με παραθέματα που υποστήριζαν τον Στάλιν. Δεν είναι εδώ ο χώρος για τη λεπτομερή παρουσίαση των καταστροφικών αποτελεσμάτων που είχε αυτό για τη θεωρία. Κι αυτό επίσης θα μπορούσε να είναι πολύ σημαντικό σήμερα και θα είχε μεγάλη πρακτική σημασία. (Αρκεί να σκεφθούμε ότι η επίσημη θεωρία του σχεδιασμού αγνοεί σχεδόν τη θεωρία του Μαρξ για την κοινωνική αναπαραγωγή). Εδώ εμφανίζεται αυτό που η μαρξιστική ορολογία αποκαλεί πλήρη και εντελώς αυθαίρετο αντικειμενισμό, ο οποίος εξυπηρετούσε οποιεσδήποτε αποφάσεις σαν αναγκαία επακόλουθα του μαρξισμού-λενινισμού. Η κατάσταση αυτή μπορεί μόνο να βελιωθεί εδώ. Αλλά, αν ο μαρξισμός σήμερα πρόκειται να ξαναγίνει μια ζωντανή δύναμη για την εξέλιξη της φιλοσοφίας, τότε θα πρέπει να επιστρέψουμε για όλα τα ερωτήματα στον ίδιο τον Μαρξ. Οι προσπάθειες αυτές μπορούν να υποστηριχθούν με πολλούς τρόπους από τα έργα του Ένγκελς και του Λένιν, ενώ, σε πραγματείες, όπως αυτή που επιχειρούμε, η περίοδος της Δεύτερης Διεθνούς, καθώς και αυτή του Στάλιν, μπορούν με βεβαιότητα να μην αναφερθούν, μολονότι η σκληρή κριτική τους, από την άποψη της αποκατάστασης της υπόληψης της θεωρίας του Μαρξ, είναι ένα σημαντικό έργο.

Σημειώσεις

1. Engels, «Ludwig Feuerbach», στο Marx and Engels, *Selected Works* [επίτομη έκδοση], London, 1970, σ. 596.
2. Lenin, *Philosophical Notebooks* (στο Lenin, *Collected Works*, τ. 38), σσ. 169, 190, 234.
3. *Collected Works*, τ. 5, σ. 41.
4. *Collected Works*, τ. 1, σ. 104.
5. «The German Ideology», *Collected Works*, τ. 5, σ. 28.
6. *Capital*, τ. I, Μόσχα, 1961, σσ. 42-43.
7. Ο.π., σσ. 177, 179, 178.
8. *Grundrisse*, Harmondsworth, 1973, σ. 105.
9. *Capital*, τ. I, σ. 38.
10. Ο.π., σ. 83.
11. Μαξ προς Ένγκελς, 19 Δεκεμβρίου του 1860, στο *Marx-Engels-Werke*, Βερολίνο, 1957-64, τ. 30, σ. 131.
12. Ειδικότερα, σημαντικά αποσπάσματα της πρώτης κριτικής του Μαξ προς τον Χέγκελ: «Critique of Hegel's Doctrine of the State», στο *Early Writings*, Harmondsworth, 1975, σ. 154 σημ.
13. *Capital*, τ. I, σσ. 103-104.
14. Engels, *Dialectics of Nature*, Μόσχα, 1972, σ. 25.
15. Hobbes, *Leviathan*, μέρος πρώτο, κεφ. XI.
16. *Capital*, τ. III, Μόσχα, 1962, σ. 797.
17. Πρβλ. *Dialectics of Nature*, σ. 50.
18. Ενχαριστώ την Agnes Heller, που επέστησε την προσοχή μου σε αυτή την πλευρά της θεωρίας του Μακιαβέλι.
19. Λένιν, *Philosophical Notebooks*, σ. 180.
20. Ο.π., σ. 359.
21. Ο.π., σ. 319.
22. Υπήρξαν πολλές απόπειρες αυτού του είδους, από τον Γκράμσι στον Κόντγουελ [Caudwell]. Ακόμα και το βιβλίο μου, *Ιστορία και Ταξική Συνείδηση*, πηγάζει από αυτές τις προσδοκίες. Όμως, η περιοριστική και σχηματοποιημένη πίεση του Στάλιν έβαλε σύντομα τέλος σε παρόμοιες τάσεις στην Κομμουνιστική Διεθνή, το μόνο μέρος όπου θα μπορούσαν να ριζώσουν. Οι απόπειρες διαφοροποιούνταν σε μεγάλο βαθμό μεταξύ τους ως προς την ωριμότητα και την ορθότητα και έπρεπε να ερευνηθούν χωρίς προκατάληψη ή μεροληπτική υπερεκτίμηση ή υποεκτίμηση. Προς το παρόν, η έρευνα αυτή περιορίζεται στην Ιταλία σχετικά με τον Γκράμσι.

Czigáng Derső, Αγία ζωή, σκεύη και μήλα, 1910